

А. В. ЯКИМА

Анна Вікторівна Якіма, аспірант Київського університету права НАН України

ПРАВОВА ПРИРОДА ВІДНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА, ЯКЕ ІСНУВАЛО ДО ПОРУШЕННЯ ПРАВА, У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У системі юридичних гарантій реалізації прав і охоронюваних законом інтересів громадян одна із головних ролей належить правовому захисту, за допомогою якого досягається відновлення порушених майнових або особистих немайнових прав, а також охоронюваних законом інтересів, попередження та припинення дій, які порушують або здатні порушити права й інтереси осіб. Необхідність гарантованості наданих особі прав підкреслювалась ще римськими юристами. І у римлян суб'єктивне право, не забезпечене захистом з боку держави, розглядалося як «голе право».

З паралічем державності, зокрема, правоохоронної та судової систем, проблема форм і видів захисту порушених цивільних прав та охоронюваних законом інтересів загострилась.

Дослідження в цій сфері здійснювались рядом відомих цивілістів. Так, можна назвати роботи І. В. Венедіктової, В. В. Вітрянського, М. К. Галянтича, І. А. Дідковської, О. В. Дзери, І. О. Дзери, А. С. Довгерта, В. І. Кисіля, А. В. Коструби, Р. А. Майданика, В. П. Маслова, Г. К. Матвеева, О. О. Отраднної, О. О. Підпригори, В. Д. Приймака, О. А. Пушкіна, З. В. Ромовської, Є. О. Суханова, Є. О. Харитонова, Р. Б. Шишки та інших. Проте, з огляду на їх спрямування і мету, залишилися окремі аспекти, які потребують уточнення чи нового підходу. Зокрема, йдеться про правову природу відновлення становища, яке існувало до порушення.

Законодавець у ч. 1 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) установив, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу, а в ч. 2 цієї статті визначив невичерпний перелік способів здійснення захисту цивільних справ та інтересів судом. Інститут цивільно-правового захисту серед способів захисту передбачає відновлення становища, яке існувало до порушення права (п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК)¹. Проте інші способи захисту, наприклад відшкодування шкоди, також передбачають відновлення такого становища, яке існувало до порушення.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності поняття «відновлення становища, яке існувало до порушення», його правової природи, взаємозв'язку з суміжними категоріями.

Об'єктом дослідження є цивільно-правові відносини, що склалися з приводу відновлення становища, яке існувало до порушення права.

Предметом є теоретичні проблеми застосування норм цивільно-правового законодавства при застосуванні такого способу захисту, як відновлення становища, що існувало до порушення права.

Перелік способів захисту часто підлягає критиці з боку цивілістів. Так, Г. П. Тимченко зазначає, що передбачений ч. 2 ст. 16 ЦК перелік способів захисту цивільних прав у структурно-змістовному аспекті є не завжди послідовним, оскільки деякі способи захисту «перекривають» один одного. Зокрема, він зауважив, що відновлення становища, яке існувало до порушення, є метою захисту, а не одним із його способів². А. П. Вершинін, на основі аналізу ст. 6 Основ цивільного законодавства СРСР та союзних республік підкреслив, що закріплений перелік способів захисту цивільних прав є недостатньо узгодженим за своїм змістом, оскільки не дотримано єдиного критерію виділення заходів захисту. Передусім привертає увагу той факт, що в законі не розмежовані матеріально-правові заходи захисту та заходи захисту, що здійснюються юрисдикційними органами: «визнання прав» фігурує як спосіб захисту поряд з «відновленням положення», «стягненням неустойки» та ін.³. Як бачимо, в новому ЦК України зазначений недолік не було усунуто.

У цивілістичній доктрині немає єдиного підходу до визначення правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення права. Наразі існує два протилежних підходи до розуміння правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення права: з однієї точки зору, воно є способом захисту, а з другої – метою захисту. Існують підходи щодо розуміння даного правового явища як основоположної засади цивільного права. Розібратись у цих питаннях важливо не лише для теорії цивільного права, а й для практики функціонування норм, що стосуються відновлення становища, яке існувало до порушення, у життєвих реаліях.

Більшість цивілістів розуміють відновлення становища, яке існувало до порушення права, саме як спосіб захисту цивільних прав. Щоб відповісти на запитання про доцільність віднесення даної правової категорії до способів захисту, необхідно звернутися до самого поняття «спосіб захисту прав». Його визначення у чинному законодавстві відсутнє. Нині існує багато різноманітних доктринальних визначень цього поняття. Найчастіше воно визначається через такі категорії, як «міра», «засіб», «дія». За однією з найбільш поширених підходів, способи захисту є, передбачені законом, міри реакції повноважних осіб на порушення цивільних прав.

Способи захисту прав – це передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист прав. Вони є завершальними актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій, спрямованих на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав (інтересів) або на припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення. Саме застосування конкретного способу захисту порушеного або оспорюваного права (інтересу) є метою і результатом діяльності із захисту прав⁴.

І. О. Назімов виділив такі ознаки способів захисту цивільних прав:

- 1) це дія чи система дій, які необхідно здійснити для захисту цивільного права;
- 2) ініціатором цих дій є потерпілий;
- 3) мета реалізації такого способу захисту – відновлення порушеного права і (або) припинення (попередження) протиправних дій;
- 4) забезпечуються державним примусом;
- 5) передбачені в законі⁵.

Такі ознаки заслуговують на увагу, але необхідно враховувати особливості нашого законодавства (наприклад, способи захисту можуть бути передбачені і в договірному порядку, якщо немає прямої заборони на це закону). Якщо розглянути кожну із ознак стосовно відновлення становища, яке існувало до порушення, то можна стверджувати, що воно є способом захисту. Лише при зверненні до суду позивачу необхідно деталізувати, яким саме шляхом він хоче відновити становище або ж вказати конкретний об'єкт, що буде підлягати поновленню. Так, у справі № 646/13310/15-ц від 9 лютого 2016 р. позивачка просить Червонозаводський районний суд міста Харкова поновити становище, яке існувало до порушення, шляхом поновлення її порушеного права на користування житловим будинком з надвірними будівлями та вселенням до житлового будинку № 9 по вул. Кіквідзе в м. Харкові⁶.

Нагадаємо, що у ст. 6 ЦК УРСР 1963 р. було вперше закріплено перелік способів захисту цивільних прав та передбачено такий спосіб захисту, як відновлення становища, що існувало до порушення права, і припинення дій, які порушують право⁷. У чинному ЦК України законодавець вирішив розділити цей спосіб захисту на два самостійних способи (правильність такого підходу законодавця є дискусійною). Абзац 3 ст. 12 ЦК Російської Федерації містить таке формулювання даного способу захисту, як «відновлення положення, яке існувало до порушення права, і припинення дій, які порушують право чи створюють загрозу його порушення»⁸.

Припинення дії, яка порушує право як спосіб захисту, може застосовуватися у випадках, коли іншою особою чиняться перешкоди у здійсненні власником повноважень користування та розпорядження належним йому майном (негативний позов – ст. 391 ЦК); у разі неправомірного використання об'єкта права інтелектуальної власності (ст.ст. 424, 432 ЦК). Відновлення становища, яке існувало до порушення права, пов'язане із застосуванням певних заходів, спрямованих на відновлення порушеного суб'єктивного права особи у тому стані, в якому воно існувало до його порушення. Тобто, для того, щоб подати цей позов, необхідно, щоб суб'єктивне право не було припинене, і його можна було відновити шляхом усунення наслідків правопорушення. Цей спосіб захисту може знаходити свій прояв у вимогах про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; про усунення перешкод у здійсненні права власності; про застосування наслідків недійсного правочину; про заборону використання твору без дозволу автора та інших.

Н. В. Коробцова вважає, що доцільно вказані способи розглядати та застосовувати разом, оскільки припинення протиправних дій ще не в змозі повністю відновити порушене право, адже ще існують негативні наслідки цих дій. Водночас відновити існуюче раніше становище без припинення протиправних дій практично неможливо. Ці способи захисту використовуються при посяганнях на такі особисті права, як честь, гідність. Наприклад, можна вимагати від відповідача опублікувати спростування неправдивих відомостей, що ганьблять честь, гідність особи. У даному випадку способом відновлення становища, яке існувало до порушення права, є спростування, тобто доведення до відома осіб, серед яких відомості були поширені, про визнану судом невідповідність їх дійсності. Однак навряд чи можна погодитися з тим, що у разі розголошення адвокатської, банківської, медичної таємниці можна за допомогою даного способу відновити становище, яке існувало до порушення права. І справа тут не в тому, яким повинен бути спосіб, а скоріше в тому, що повністю відновити становище, яке існувало до порушення даних прав, взагалі неможливо, оскільки конфіденційна інформація вже розголошена. Тому в таких випадках слід вести мову про можливість тільки припинення дій, що порушують право⁹.

Проаналізувавши судову практику, можна впевнено сказати про те, що найчастіше відновлення положення, яке існувало до порушення права, та припинення дій, які порушують право, застосовуються в комплексі. Але слід погодитися із О. А. Кузнецовою, що не слід робити висновок про їх монопольну єдність. Вони мають самостійний, відмінний один від одного зміст. Вони є єдиними як мета застосування будь-якого способу захисту, але при цьому – самостійними способами захисту¹⁰.

Прибічники розуміння відновлення становища, яке існувало до порушення, як мети захисту права, обґрунтовують свій підхід через ознаки, притаманні способам захисту цивільних прав. Загальновизнаною ознакою способу захисту є те, що він являє собою дію чи систему дій, які необхідно здійснити для захисту цивільного права. Аналіз судової практики застосування п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК допомагає зробити висновок про відсутність справ, за якими позивач використовує відновлення становища, яке існувало до порушення права, в «чистому» вигляді. Завжди, коли позивачем заявляються такого роду вимоги, після відновлення становища він вказує на те, якими саме діями це повинно реалізуватись. Останнє впливає з тієї обставини, що у від-

новленні становища, яке існувало до порушення права, відсутній правовий режим, немає спеціальних норм, які б врегульовували порядок реалізації відновлення становища у життя¹¹. Так, якщо розглянути віндикаційний позов, то можна зробити висновок, що реалізація цього способу захисту приводить до відновлення становища потерпілого, яке існувало до порушення його права. При цьому метою витребування майна з чужого незаконного володіння виступає відновлення порушеного права¹².

Такий підхід можна знайти і в судовій практиці. Так, у справі № 554/9749/15-ц районний суд м. Полтави задовольнив позовні вимоги до приватного підприємства «Полтавський гостинний двір» про стягнення коштів задля повного відновлення становища, яке існувало до порушення житлових прав позивача¹³. Вважаємо, що з таким підходом важко погодитись, оскільки в даному випадку йдеться про такий спосіб захисту, як відновлення становища, що існувало до порушення права, а стягнення коштів – це шлях, яким реалізується цей спосіб.

Також поняття «відновлення становища, яке існувало до порушення», співвідносять з основними засадами цивільного законодавства. І. О. Назимов вважає, що відновлення порушених прав являє собою одне із основних начал цивільного законодавства, пронизує усе цивільне право та є метою застосування більшості із способів захисту цивільних прав. На його думку, необхідно виключити відновлення становища, яке існувало до порушення, із переліку способів захисту, включивши до переліку принципів цивільного права¹⁴.

З таким підходом важко погодитись. Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань. За положеннями ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Таким чином, у розумінні закону суб'єктивне право на захист – це юридично закріплена можливість особи використати заходи правоохоронного характеру для поновлення порушеного права і припинення дій, які порушують це право. Пункт 5 ч. 1 ст. 3 ЦК серед загальних засад цивільного законодавства передбачає судовий захист цивільного права та інтересу. Саме принципи визначають зміст усіх правових норм та є основою для їх реалізації, тому при застосуванні будь-якого способу захисту цивільних прав необхідно звертатися саме до принципів, які лежать в основі захисту цивільних прав, з метою визначення допустимої їх межі застосування¹⁵. У даному випадку є тісний зв'язок «захисту», «мети захисту», «способу захисту». Відбувається підміна понять, що негативно впливає як на теорію цивільного права, так і на практику втілення таких норм в життя. Вважаємо, що одним із основоположних начал цивільного законодавства є захист цивільних прав та інтересів, його метою – поновлення прав та інтересів, а одним із способів захисту – відновлення становища, яке існувало до порушення права.

Отже, можемо зробити висновок, що через термінологічну схожість понять «поновлення порушеного права» та «відновлення становища, яке існувало до порушення права» відбувається отождолення мети захисту та способу захисту, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК. Дійсно, припинення правопорушення і поновлення права являють собою спільну мету захисту цивільних прав. Однак і припинення дій, які порушують право і відновлення становища, яке існувало до порушення, як способи захисту мають самостійний зміст та правозахисний ефект. Вважаємо, що відновлення становища, яке існувало до порушення права, аргументовано займає своє місце у ч. 2 ст. 16 ЦК, тобто як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. Такий спосіб захисту не реалізується в «чистому» вигляді. При зверненні до суду позивач повинен деталізувати, яким саме шляхом він хоче відновити становище або ж вказати конкретний об'єкт, який буде підлягати поновленню. Видається, що немає проблеми в тому, що відновлення становища конкретизується у окремих статтях «особливої» частини ЦК, оскільки ЦК України побудований за пандектною системою, тому вся «особлива» частина, тією чи іншою мірою, бере свій початок із «загальної» частини Кодексу.

¹ Цивільний кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

² Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – С. 9.

³ Вершинин А. П. Меры защиты субъективных прав по гражданскому законодательству / А. П. Вершинин // Проблемы совершенствования законодательства о защите субъективных гражданских прав : сб. науч. тр. / Ярослав. гос. ун-т. – Ярославль, 1988. – С. 56.

⁴ Притика Ю. Д. Поняття та диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів / Ю. Д. Притика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – С. 16.

⁵ Назимов І. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как гражданско-правовая категория / И. А. Назимов // Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». – 2014. – № 6. – С. 37.

⁶ Справа № 646/13310/15-ц від 09.02.16 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55755285>

⁷ Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/page>

⁸ Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая) от 30 ноября 1994 г. № 51-ФЗ: ред. от 11 февраля 2013 г. // Собр. Законодательства Рос. Федерации. – 1994. – № 32. – Ст. 3301.

⁹ Коробцова Н. В. Цивільно-правові способи захисту особистих прав / Н. В. Коробцова // Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_8

¹⁰ Кузнецова О. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, и пресечение действий, нарушающих право, как цели и способы защиты гражданских прав / О. А. Кузнецова // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2013. – № 3 (25). – С. 37.

¹¹ Назимов И. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как принцип гражданского законодательства / И. А. Назимов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 4 (42). – С. 135.

¹² Назимов И. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как гражданско-правовая категория / И. А. Назимов // Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». – 2014. – № 6. – С. 38.

¹³ Справа № 554/9749/15-ц від 09.02.16 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55993811>

¹⁴ Назимов И. А. Восстановление положения, существовавшего до нарушения права, как принцип гражданского законодательства / И. А. Назимов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 4 (42). – С. 13.

¹⁵ Тутынина В. В. Восстановление нарушенного права: принцип гражданского права, цель или способ защиты гражданских прав / В. В. Тутынина // Вестник Пермского университета. – 2015. – Вып. 1. – Январь–март. – (Серия «Юридические науки») : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dokipedia.ru/document/5209490>

Резюме

Якима А. В. Правова природа відновлення становища, яке існувало до порушення права, у цивільному праві України.

Стаття присвячена аналізу проблеми правової природи відновлення становища, яке існувало до порушення права. Розглянуто дискусійні підходи щодо розуміння даного правового явища як способу захисту цивільних прав, як мети захисту та як основоположного принципу цивільного законодавства.

Ключові слова: способи захисту, поновлення права, відновлення становища.

Резюме

Якима А. В. Правовая природа восстановления положения, существовавшего до нарушения права, в гражданском праве Украины.

Статья посвящена анализу проблемы правовой природы восстановления положения, существовавшего до нарушения права. Рассмотрены дискуссионные подходы к пониманию данного правового явления как способа защиты гражданских прав, как цели защиты и в качестве основополагающего принципа гражданского законодательства.

Ключевые слова: способы защиты, восстановления права, восстановления положения.

Summary

Yakima A. Legal nature restore the situation that existed before the violation of law in the civil law of Ukraine.

The paper analyzes the problem of the legal nature of restoring the situation that existed before the violation of the right. Considered controversial approaches to the understanding of the legal phenomenon as a way of protecting civil rights, as protection objective and a fundamental principle of civil law.

Key words: methods of protection, restoration of rights, restoration of the situation.

УДК 347.45:368.86

Р. В. СОБОТНИК

*Ростислав Володимирович Соботник, юрист
ТОВ «Юридична компанія «Моріс Груп».*

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТОРІН ЗА ДОГОВОРОМ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ДЖЕРЕЛОМ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Страхування цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки є самостійним, широким і багатограним видом страхування. Його самостійність зумовлена як правовою природою інституту відповідальності в цілому, так і особливою технікою проведення страхування зокрема. Останнє в свою чергу пов'язане зі специфікою об'єкта страхування, колом учасників договору страхування відповідальності, а також обсягом зобов'язань страховика. Беззаперечним є той факт, що дослідження об'єкту страхування цивільно-правової відповідальності є надважливим завданням сучасної цивілістики, що допоможе удосконалити відповідні положення цивільного законодавства, та стане запорукою належного захисту порушених прав та законних інтересів сторін досліджуваного договору.

І хоча питання договору страхування цивільно-правової відповідальності та складу цивільного правопорушення є об'єктом детального вивчення як вітчизняних науковців, серед яких можна виділити В. В. Луця,